

gebruik van mythologische, bijbelse en vaderlandse stof worden gevonden. Kennelijk heeft de contrastieve aanpak zijn tijd gehad.

Het laatste hoofdstuk, 'Holland as a literary and cultural staple market', neemt een afzonderlijke plaats in. Paragrafen over de kennis van vreemde talen, de invloed van de buitenlandse literatuur en de bekendheid met de Nederlandse letteren in vooral Duitsland en Scandinavië illustreren het open karakter van de Nederlandse cultuur van de gouden eeuw, waardoor deze een — bescheiden — rol kon spelen in de internationale culturele transmissie. In de bijlagen van het boek vinden we de tekst van tien complete gedichten met parallelvertaling, een chronologische tabel, suggesties voor verdere studie en een primaire en secundaire bibliografie.

E. K. Grootes

L. P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw. Het mechanisme van de contrafactuur* (Dissertatie Utrecht 1991; Publikaties van het P. J. Meertens-Instituut XV; Amsterdam: P. J. Meertens-Instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde, 1991, 379 blz., f53,-, ISBN 90 70389 28 2).

Het populaire muziekleven van de Nederlandse zeventiende eeuw is in vergelijking met het functioneren van schilderkunst, architectuur of letterkunde betrekkelijk zelden object van wetenschappelijk onderzoek geweest. Zeker bij de liedkunst is een scheiding van disciplines daar mede debet aan: literatuurhistorici bestudeerden teksten uit liedboekjes zonder op de muziek te letten en musicologen deden het juist andersom. Een romantische mythe, sterk gestimuleerd door H. J. Wirths boek uit 1911, *Der Untergang des niederländischen Volksliedes*, wilde bovendien dat de toenemende verburgerlijking in de Republiek de populaire zangkunst langzaam maar zeker om zeep had geholpen. Op het gebied van liederen zou er dus ook niets meer te bestuderen zijn.

Die mythe behoort sinds het verschijnen van het boek van Louis Peter Grijp tot het verleden. Het boek dankt zijn vele verdiensten aan de interdisciplinaire kwaliteiten van de onderzoeker. De auteur is artistiek leider van het ensemble *Camerata Trajectina* en is behalve als theoreticus ook als uitvoerend musicus door en door met zijn materiaal vertrouwd. Daarnaast weet hij door musicologische analyses te paren aan letterkundige inzichten verrassende verbanden bloot te leggen. Het liedmateriaal dat hij gebruikt, blijkt kwalitatief en kwantitatief van grote rijkdom te zijn.

De primaire onderzoeksvraag van deze dissertatie komt voort uit de uitvoeringspraktijk van oude muziek: hoe vindt men de authentieke melodie bij liederen die zonder notenbalken zijn overgeleverd, soms met een korte wijsaanduiding en soms zelfs dat niet? In het begin van de jaren tachtig begon Grijp hiertoe melodieën en strofevormen uit liedboeken in een computerbestand op te slaan en met elkaar te combineren. Dit bestand, 'voetenbank' genoemd, bleek als opsporingsinstrument goed te werken. Inmiddels is het verfijnd en uitgegroeid tot een omvang van zo'n 5.700 liederen uit 57 wereldlijke en geestelijke liedboeken van voor 1650. Via tal van ingangen zijn de liederen te ontsluiten en in relatie te brengen: auteur, titel, beginregel, melodie, wijsaanduiding, strofeschema, aantal regels per strofe, accentuering etc.

Hierdoor is voor het eerst in Nederland 'strofische heuristiek' mogelijk geworden: systematisch onderzoek dat teksten en melodieën aan elkaar kan koppelen. De strofe is het centrale element in het zoekstelsel. Grijs beschrijvingsmethode, die uitgaat van rijmschema's en metriek, doet recht aan de ingewikkelde formele karakteristieken van het Nederlandse vers in de vroege zeventiende eeuw. Vanuit de zoekpraktijk redenerend, formuleert hij voor het lied rijmregels en een metrica waarmee ook de niet-musicologisch geschoolde literatuurhistoricus

zijn voordeel kan doen. De terminologische helderheid die hier en elders wordt nagestreefd, is een sieraad van het boek. Bij een bimediaal genre als het lied en bij een dergelijk uitgebreid corpus vol veelsoortige interne verbanden zijn termen als variatie, transformatie, ontlening, pendanten, verwantschap, afhankelijkheid, correspondentie en authenticiteit onvermijdelijk. Grijp weet ze zo te definiëren en te hanteren dat zijn betoog ver van elke vaagheid blijft. Integendeel, de lezer voelt zich dank zij de ondubbelzinnige terminologie deskundig begeleid op de onbetreden paden van het onderzoeksterrein.

Nieuw en bijzonder verhelderend is het beeld dat de auteur schetst van het voornaamste principe dat de zeventiende-eeuwse liedproductie bepaalt: de contrafactuur, het maken van nieuwe liedteksten op bestaande muziek. De bloei van deze techniek in de Gouden Eeuw is voor een deel verklaarbaar uit de grote vraag naar zingbare teksten bij gelegenheden als bruiloften, feestmalen en vrome vergaderingen. Van de productiezijde gezien, is de liedcultuureen van dichters en niet van componisten. Als publiek profileerde zich bovendien een bevolkingsgroep die geïnteresseerd was in liedboekjes, vooral wanneer de inhoud daarvan amoureuus getint was: bemiddelde jonge mannen en vrouwen, die hun vrije tijd vulden met zingen en musiceren. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse lied was geen materiaal voor openbare uitvoeringen door vakmensen, maar gebruiksgoed voor zanglustige leken. De liedboeken vertonen een bonte mengeling van ernst en luim, van geestelijk en wereldlijk materiaal. De contrafactuur stapt vrijelijk over de grenzen tussen deze categorieën heen; er zijn heel wat geestelijke liederen geschreven op een werelds voorbeeld, zoals Revius' 'Bloedige wolf, waer heen so snel?' (woorden aan Christus in de mond gelegd in een lied op de bekering van Paulus) naar P. C. Hoofs' 'Vluchtige nimph waer heen soo snel?' (een pastoraal liefdeslied).

Het bovenstaande voorbeeld illustreert dat bij de contrafactuur niet alleen een melodie wordt 'geleend', maar dat ook tekstuele ontlening een rol speelt. Grijp treft drie basissoorten van ontleningen aan: muzikale, waarbij het contrafact de melodie van het model overneemt; formele, waarbij de strofevorm wordt overgenomen, en tenslotte literaire, waarbij het contrafact tekstuele en/of inhoudelijke elementen aan zijn voorbeeld ontleent. De literaire ontlening wordt besproken als uiting van renaissancistische *imitatio*. De voorbeelden dienen de contrafacteurs vooral als hulpmiddel bij de stofvinding. Het overheersen van initiële ontlening (niet de gehele tekst van een voorbeeld wordt benut, maar alleen beginwoorden of-regels) blijkt daarnaast een voortzetting van middeleeuwse contrafactuurprincipes te zijn. Het hoofdstuk over de muzikale ontlening concentreert zich op de wijsaanduidingen. Kern van het onderzoek is het deel over de formele ontlening. De strofe is in het lied het basiselement, waarin tekst en metriek en muziek samenkomen en moeten corresponderen. De strofe blijkt, elektronisch gecodeerd in de voetenbank, het beste heuristische instrument om ontleningen vast te stellen en authentieke melodieën op te sporen. Ook bij de omschrijving van zijn werkwijze biedt de auteur de grootst mogelijke helderheid; men blijft hem gespannen lezen.

Dit is een boek om reuze blij mee te zijn. Musicologen hebben met de voetenbank (nu aanwezig in het P. J. Meertens-Instituut te Amsterdam) het mooiste denkbare middel ter beschikking om authentieke liedmelodieën te vinden. Alle luisteraars naar oude muziek zullen daarvan gaan profiteren. Literatuurhistorici krijgen nieuwe visies aangereikt op de betekenis van lieddichtende literatoren als Hooft en Camphuysen. Cultuurhistorici zien de afstand tot onze zingende voorouders flink verkleind. Dat lijkt samen heel wat, maar gezien vanuit wat nog moet worden onderzocht, is het weinig. Grijp spreekt in zijn conclusie (319) van 'enkele contouren van een nog te schrijven geschiedenis van het Nederlandse lied in de Renaissance'. Hij lijkt zelf de aangewezen persoon om die contouren in te vullen.

Arie Jan Gelderblom

G. Vanden Bosch, *Hemel, hel en vagevuur. Preken over hei hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de en 18de eeuw* (Historische reeks IX; Leuven: Davidsfonds, Almere: Sartorius, 1991, 205 blz., f44,95, ISBN 90 6152 737 6).

Het geloof in een leven na de dood lijkt in de Lage Landen thans bijna uitgestorven. Sommigen zullen een boek over hemel, hel en vagevuur nog met enig jeugdsentiment kunnen lezen, voor anderen zal het niet meer dan een stuk esoterisme zijn. Wie ver van de religieuze voorstellingswereld is grootgebracht en nooit een kerk in een Zuideuropees land binnenloopt kan het thema van dit boek als spectaculair ervaren. De omslagtekst speelt trouwens wat goedkoop in op de huidige belangstelling voor /lorror-effecten. Deden de straffen van de hel onze voorouders werkelijk griezelen? Of stonden zij meer metafysische angsten uit? Vanden Bosch coquetteert minder met de zucht naar sensatie dan zijn uitgever. Hij heeft een helder en prettig leesbaar boek geschreven, ook begrijpelijk voor wie van huis uit niet met hel en verdoemenis is bedreigd, maar doet verder geen overbodige concessies aan een lezerspubliek dat verzot is op effectbejag.

Het uitgesproken doel van het boek is na te gaan of er een verband bestaat tussen de recente ontkerkelijkheid en de wijze waarop de (rooms-katholieke) kerk in het verleden het geloof aan de leken heeft opgelegd (11). Daarbij gaat de auteur er kennelijk vanuit dat het geloofs- en normcringsoffensief van de vroegmoderne geestelijkheid slechts een externe adhesie bij de gelovigen heeft opgeroepen, zodat 'massale dissidentie' (12) plaatsvond toen de sociale druk om bij de kerk te horen wegviel. Is die stelling plausibel? In werkelijkheid suggereert Vanden Bosch hier meer dan hij waarmaakt. Zijn studie gaat niet verder dan een inhoudsanalyse van een twintigtal Zuidnederlandse preekboeken (plus enkele catechismussen en devotieboeken) waarin op normatieve wijze werd aangegeven wat een post-Tridentijns katholiek over het leven na de dood moest denken en hoe die geloofsvoorstellingen de gelovige er hier op aarde toe moesten brengen een christelijker gestalte aan zijn levenswandel te geven. In hoeverre die norm door de gelovigen werd geïnternaliseerd, blijft in het vage. Vanden Bosch stelt zelf dat de spanning tussen norm en realiteit nauwelijks te achterhalen is omdat de geloofsbeleving tot het domein van de persoonlijke menselijke gevoelens behoort die zich niet als een open boek laten lezen (26). Alleen het denkpatroon van de betrokken (priester)auteurs zou uit de preekboeken kunnen worden achterhaald. Die stelling lijkt mij op haar beurt te pessimistisch omdat ze een wel heel grote scheiding tussen het denken van de geestelijkheid en de leken veronderstelt en geen aandacht besteedt aan de wijze waarop emoties werden gedeeld. Bovendien maakt ze elke argumentatie over de expliciete doelstelling van het boek onmogelijk. Wordt Vanden Bosch hier niet het ongewilde slachtoffer van zijn verklaarde afkeer van de 'pastoraal van de angst' die hij achter de preekboeken meent te kunnen ontwaren (176)?

Als we afzien van die wat ongelukkig geformuleerde inkadering, vormt Vanden Bosch' studie echter een goed overzicht van de vroegmoderne katholieke kanselprediking over het hiernamaals en de voorbereiding daarop. Achtereenvolgens komt het motief van het leven als pelgrimstocht aan de orde, de brede en de smalle weg, de verleidingen van den Boze; de hel als plaats en als vorm van de eeuwige straf; het vagevuur met zijn dubbelzinnige gestalte: theologisch voorportaal van de hemel en fenomenologisch verlengstuk van de hellestraf; tenslotte de hemel met zijn eveneens tweeledige functie: thuishaven van de ziel die er God mag aanschouwen en uitkijkpost voor de gelukzalige die er tevreden over zijn lot mag neerzien op het getob op aarde en het gekerm in de hel.

Boeken met pakkende thema's en sprekende illustraties zoals het onderhavige suggereren licht dat de stof onmiddellijk begrijpelijk is. Misschien ligt daar wel het echte probleem. Geeft de kanseltaal rechtstreeks inzicht in wat de predikers zelf bezielde? In dat opzicht stelt Vanden